

Український самостійницький рух в роки німецько-радянської війни. 1941—1945 рр.

Агресія Німеччини проти Радянського Союзу започаткувала новий етап у боротьбі самостійницьких сил за незалежну українську державність. Початок війни підживлювали сподівання й інших політичних течій української еміграції. Так, у листі до співробітника Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі І. Рудичіва колишній голова уряду УНР В. Прокопович «вітав переможний похід німецького війська на схід, радів і радію з визволення України з-під незносно-го ярма московського»⁸⁰⁰. Гетьман П. Скоропадський визнавав: «Українці прагнули війни, слухно вбачаючи, що вона може значно наблизити нас до здійснення наших заповідних мрій»⁸⁰¹.

Всіляко демонструючи обґрунтованість своєї державотворчої спроможності, провідники бандерівського ОУН оголосили Акт 30 червня 1941 р. про відродження Української держави. В цьому документі, зокрема, наголошувалося: «Українська національно-революційна Армія, що твориться на Українській Землі, боротиметься далі проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу і новий справедливий лад у цілому світі»⁸⁰². Різко негативне ставлення Берліна до цієї акції стало визначальним фактором переходу бандерівців у опозицію, а потім — і в спротив до гітлерівській владі. У заяві (серпень 1941 р.) з приводу дій німецького керівництва після проголошення Акту 30 червня зазначалося: «Організація українських націоналістів розгорнула була під проводом Степана Бандери широку повстансько-партизанську акцію на українських землях під московською окупацією ще перед приходом німецьких військ та героїчними виступами причинилася до звільнення вже великої частини української території з-під московської окупації, поклавши безчисленні жертви у боях та масових розстрілах і маскарах по тюрмах»⁸⁰³. Якщо до цього часу подібні документи мали здебільшого декларативний характер, то в даному випадку йшлося про конкретні справи. Хоча загального повстання проти радянської влади націоналістам підняти й не вдалося, виступи оунівських боївків проти відступаючих частин Червоної армії, радянських органів влади, напади на в'язниці зафіксовані у всіх областях Західної України. Вживалися енергійні заходи щодо

зриву мобілізаційних планів, вивезення на схід харчових продуктів, техніки, інших матеріальних цінностей.

У “Загальній інструкції (вказівках у перші дні роботи)” бандерівської ОУН наголошувалося: “У всіх селах, районах, містах і обласних центрах владу — в українські руки”⁸⁰⁴.

Відразу після відходу радянських військ і владних структур оунівці силами похідних груп (бандерівських і мельниківських) взялися до творення органів місцевого самоврядування (управ, української міліції тощо). У м. Рівне, що стало резиденцією рейхскомісара України Е. Коха, виникає Українська Рада довір’я, до якої увійшли представники самостійницьких сил, в тому числі ОУН(Б). Взявши на себе різні ділянки організаційної роботи, діячі Ради висловлювали сподівання, що німецька сторона враховуватиме перш за все її позицію і співпрацюватиме насамперед з українцями, а не з росіянами чи поляками”⁸⁰⁵.

Активних заходів щодо формування органів української влади на місцях вживав т.зв. Буковинський курінь, що прямував з Буковини до української столиці. У Києві він демонстративно оголосив про своє підпорядкування Українській національній раді на чолі з М. Величківським. Створена з представників різних регіонів України з ініціативи ОУН Мельника, УНР мала виконувати роль всеукраїнського представницького органу самостійницьких сил. Однак спроби заявити незгоду з нацистською окупаційною політикою закінчилися її розпуском у 1942 р.

Похідні групи швидко досягли центральних, південних та східних областей України, створили оунівські осередки й розгорнули організаційну діяльність. Та сподівання на те, що широкі маси зустрінуть “визволення від московської тиранії” суцільним захопленням, виявилися перебільшеними. Агітаційно-пропагандистські зусилля націоналістів наштовхнулися на інертність основної частини населення і досить успішну радянську контрпропаганду.

Один з керівників проводу ОУН Д. Маївський (П. Дума) виклав свої спостереження і міркування щодо настроїв населення центральних та східних областей України у праці “Лицем до народу. Вказівки для пропагандистської роботи серед українців Осередніх і Східних Українських земель”. Констатуючи “почуття національно-політичної меншовартості значної частини українського населення щодо Росії, “всесоюзної категорії думання”, автор з прикрістю визнав, що національна приналежність має, “особливо в містах, мале значення, скоріше регіонально-територіальне, ніж національно-політичне”. Майже суцільну індивідуальну індиферентність місцевий люд виявляв і до основоположних ідей “дійового” націоналізму донцовського типу”⁸⁰⁶. Негативно вплинули на ефективність ідеологічних заходів похідних груп кілька факторів: прихід оунівців разом з гітлерівськими окупантами, розкол і неприхована ворожнеча між бандерівцями й мельниківцями,

недостатній освітній та культурний рівень пропагандистів, незнання ними специфіки регіону, в якому перебували, і ментальності місцевого люду. Для переважаючої частини населення головною стала проблема виживання в сурових умовах воєнного лихоліття, а не боротьба за українську державність. Простим людям було важко зрозуміти, чому націоналісти вважають головним ворогом більшовиків і не протидіють антиукраїнській лінії гітлерівців. Не знаходили підтримки й антиросійські гасла, робітники згадують про більшовицькі часи, як про добрі часи. Під оглядом політичним більшість робітників Донбасу зовсім несвідома. Національній приналежності не надають великої уваги. На Донбасі ще в грудні 1941 р. з'явилися летючки ОУН, в яких сказано: “Геть кацапів з України! Україна для українців”. Багато людей збентежилось і доводило, що “властиво у мене тільки в паспорті стоїть руський, але ж я народився в Україні і звідси нікуди не піду. Зараз проводити освідомлюючу працю серед робітництва дуже важко”⁸⁰⁷.

У містах центральної, південної та східної України самостійники зустріли протидію російських груп різної політичної орієнтації і просто антиукраїнськи налаштованих місцевих громадян та російськомовних “фольксдойче”. Останні вступили в конфронтацію не лише з оунівськими емісарами в органах місцевого самоврядування, а й з місцевою інтелігенцією національно-демократичного спрямування, що творила громадські інституції та займалась культурно-просвітницькою і добродійною діяльністю. Подібну ситуацію описує в своїх спогадах член “Товариства Українського Червоного Хреста Полтавщини” Галина В’юн. Утворене з метою допомоги радянським військовополоненим товариство об’єднало різних, але об’єднаних патріотизмом і поважанням загальнолюдських цінностей людей — О. Дигася, Ф. Борківського, автокефальних священників о. Потульницького, о. Бурка, їх дружин та інших. Практично кожна ініціатива товариства наштовхувалася на протидію⁸⁰⁸.

Саме через органи місцевого самоврядування, україномовну пресу, громадські об’єднання націоналісти прагнули провести в життя свої ідеї, завоювати прихильність мас.

У Києві роль координатора виконувала Українська національна рада, довкола якої гуртувалися самостійницькі кола. У грудні при УНР планувалося створити виконавчий орган — Генеральний секретаріат, однак німецькі власті цього не допустили. У місті члени похідної групи під керівництвом О. Ольжича очолили найважливіші відділи міської управи, ініціювали створення спілок письменників, музикантів, інженерів, лікарів та інших, випуск часописів “Розбудова нації” та “Український вісник”, взяли під свій контроль газету “Українське слово”, а після її закриття — “Нову Україну”⁸⁰⁹.

У Дніпропетровську керівні посади зайняли представники бандерівської ОУН: Б. Олійниченко став головою облуправи, В. Рєгей — його заступником. Вони з дозволу німців навіть користувалися печаткою “Українська держава — територіальна адміністрація Дніпропетровська”⁸¹⁰.

У Харкові, крім членів бандерівських і мельниківців похідних груп, активну позицію окреслили ще кілька груп, зокрема представники місцевої інтелігенції, що стояли на платформі антикомунізму й сповідували ідеї українського визвольного руху, — В. Доленко, О. Семененко та ін. Їх контакти з оунівцями сприяли поступовому подоланню перестороги до останніх та просуванню націоналістів на керівні посади в міській й районні органи самоврядування⁸¹¹.

Фактором українізації суспільного життя стала преса. Газети “Вільне слово”, “Вінницькі вісті”, “Волинь”, “Дзвін”, “Голос” та інші, публікуючи матеріали самостійницького змісту, сприяли формуванню національної свідомості населення, прищеплювали їм почуття відповідальності за долю батьківщини.

Активність українських самостійницьких сил викликала занепокоєння окупантів, які вживали заходів, щоб не допустити поширення їх впливу і політизацію органів місцевого самоврядування. Так, в інструкції окупаційної влади “Про ставлення військових частин до українського населення” № 19 вказувалося: “Створені українські національні місцеві управління або районні управління не повинні розглядатися як самостійні управління або уповноважені вищих властей, а як довірені для зв’язку з німецькими військовими властями, завдання яких полягає в тому, щоб виконувати розпорядження або в разі необхідності роз’яснювати їх населенню”⁸¹².

Всі спроби Берліна довести, що націоналісти залишаються лояльними союзниками німців і готові й надалі битися проти сталінського режиму, успіху не мали. Бандерівці навіть після того, як гітлерівці почали “заламувати їм руки” після Акту 30 червня, обіцяли співпрацювати з Німеччиною в боротьбі проти “найбільшого ворога України — московського більшовизму”⁸¹³. А керівництво крайової езекутиви ОУН (Мельника) заявляло, що “хто кидатиме нині гасла акцій, звернених проти тих, які воюють Москву, чинитиме безвідповідальне діло”⁸¹⁴.

Вищі німецькі чинники залишили поза увагою і ті численні інтернаціоналісти, що надходили від громадських і політичних діячів та організацій з приводу розчленування України (передачі Буковини румунам, створення дистрикту “Галичина” у складі Генерального губернаторства тощо). В одному з таких документів, надісланому на адресу Гімmlера й підписаному 24 липня 1941 р. А. Мельником, у якості аргументу звучав “російський мотив” — “Через поділ українського організму буде ослаблена відпiрна сила українського народу

супроти вічних ворогів — поляків і москалів та створиться ґрунт для протинімецької пропаганди”⁸¹⁵.

Нацистські лідери добре знали, як зарадити цій небезпеці. Склавши чітке й досить повне уявлення про плани й можливості оунівців, вони вжили превентивних заходів охопити всі міста України, де встигли легалізуватися члени похідних груп та їх симпатики. Арешти й ліквідація значної частини найбільш підготовлених і активних членів самостійницького руху змусила і бандерівців, і мельниківців перейти в підпілля і не афішувати своїх намірів.

Тим часом у вищих ешелонах влади III рейху не припинялися дискусії з приводу “українського питання”. Адепти “гнучкої лінії” А. Розенберга, адмірал В. Канаріс обстоювали думку про певні поступки українцям з тим, щоб полегшити Німеччині оволодіння цим “життєвим простором”. Пропонуючи для України різні форми “особливого статусу” (від держави-союзника до протекторату), А. Розенберг навіть на час запровадження у рейхскомісаріаті “Україна” цивільного управління (18 листопада 1941 р.) рекомендував окупаційним властям на місцях “утримуватися від висловлювання думки щодо остаточного оформлення України”. Водночас у директивах Е. Коху зазначалося, що “українці самі повинні бути готові до жертв, оскільки без німців вони втратили б все і були б знищені”.

Справжня причина турботи про українців проступала в таких словах: “Щоб раз і назавжди перешкодити нападам Москви на Україну, Німецький рейх мусить узяти на себе захист Європи на Сході...”⁸¹⁶.

Ще більш відверто і цинічно визначали місце України у новому світопорядку прибічники жорсткої лінії А. Гітлера — Г. Гімлер, Г. Герінг, Е. Кох та інші. Шеф Головного імперського управління безпеки Р. Гейдріх 2 жовтня 1941 р. висловив такі перспективи стосовно України: “Поступово вона виділятиметься з великоросійської сфери, водночас вона слугуватиме сировинною і енергетичною базою. При цьому необхідно не допускати, щоб цьому народові надавалась можливість культурного розвитку, створення власної інтелігенції”⁸¹⁷. Мотивуючи ставлення до українців, фюрер у найближчому оточенні казав, що “українці також ліниві, погано організовані, по-азіатськи ні гілістичні, як і великороси. Тут не повинно стояти питання етики праці й обов’язку, ці люди не зрозуміють таких речей ніколи, оскільки вони реагують тільки на нагайку”⁸¹⁸.

Незважаючи на те, що основні принципи політичного курсу щодо окупованих земель були вироблені ще до початку війни, Берлін постійно вимагав інформації про становище на зайнятих територіях. У березні—квітні 1942 р. було підготовлене об’ємне донесення про ситуацію в Україні. В ньому визнавалося, що керівництво III рейху припустилося помилки, взявши на віру твердження російської еміг-

рації про те, що СРСР — це Росія і там живе тільки російський народ. На цій підготовці базувалися розрахунки, що російський народ підніметься проти сталінського режиму і допоможе перемогти більшовизм і Британію. У вдячність за це німці “мали не допустити існування незалежної Української держави”. Як виявилось з початком війни, ті, хто любивав перед нацистськими чинниками інтереси російської антикомуністичної еміграції, створили хибне уявлення у німецьких аналітиків про справжній стан справ і можливий напрямок розвитку подій. “Перші місяці війни, — наголошується в документі, — показали, що [в СРСР] немає одного народу, однієї російської нації, і що немає різниці між більшовизмом і росіянами, ці два поняття стали ідентичними”.

Українців же автори донесення вважали не неграми, а давнім європейським народом, що, як і німці, переживали періоди культурного піднесення. Місія ж Німеччини, за словами одного з провідних співробітників “Східного міністерства” О. Бройтігама, полягала в тому, щоб не закабалити, а створити умови для культурного й економічного піднесення України і дружнього ставлення з боку її мешканців, звільнених від більшовизму. Менш переконливою і ширшою видається тирада високопоставленого функціонера НСДАП Райграупа, який у листопаді 1941 р. під час засідання членів Української академії наук заявив: “Наша мета — щаслива Європа зі щасливими кордонами... Ми не завойовували священну землю українського народу, а йдеться лише про воєнну здобич складової частини Радянського Союзу. Ми перебуваємо в цій країні як завойовники радянсько-російських земель”⁸¹⁹.

Мовна політика окупантів також цілком підпорядковувалася стратегії швидкого поглинання завойованих просторів. Щоб не ускладнювати життя військовій та цивільній окупаційній адміністрації і зняти будь-які докори сумління, нацистські ідеологи в циркулярі “Політика й управління людьми в Україні” характеризували мову її народу як суміш різних мов, що поєднала російські, церковнослов’янські, польські, південнослов’янські, угорські та інші мовні елементи⁸²⁰. Заперечуючи самодостатність української мови, гітлерівська верхівка санкціонувала варварське ставлення до культурних надбань нашого народу.

Однак у відомстві Розенберга розуміли всю складність проблеми й пропонували власні підходи до її вирішення. В одній з доповідних, що вийшла з надр “Міністерства Сходу”, містилася позиція “всіляко сприяти розповсюдженню української мови”⁸²¹. Конкретизуючи основні напрями політики у сфері культури й освіти, співробітники рейхсміністерства виробили інструкцію, в якій, зокрема, йшлося про витіснення російської мови з побутового вжитку і школи. Неухильно дотримуючись принципу “поділяй і володарюй”, окупанти прагнули

розпалити ворожнечу між українцями й росіянами. В ареалах їх спільного проживання (Донбасі, Слобожанщині, Півдні), де російська мова переважала, гітлерівська адміністрація надавала пріоритети українській мові. Втім, до кінця 1941 р. пропозиції “Східного міністерства” не мали зобов’язувального характеру і втілювалися в життя безсистемно. Щоб уніфікувати мовну політику, Розенберг 2 лютого 1942 р. видав директиву “Про використання мов на Україні”. Згідно з цим документом, німецька мова вважалася офіційною для окупаційних владних структур, українська — для органів місцевого самоврядування (міських, обласних управ та ін.). Всі нормативні документи й розпорядження влади мали публікуватися цими двома мовами. В регіонах, де проживало російськомовне населення, впровадження української мови в якості офіційної ставилося в залежність від конкретної мовної ситуації, а російська набувала такого статусу. Разом з тим навіть в таких місцевостях українська мова була обов’язковою для вивчення у школах та спеціальних навчальних закладах. Засобами мовної політики, а також шляхом відселення російського населення планувалося здійснити українізацію Східної та Південної України. У документі містилося таке розпорядження: “Українізація російських областей РК “Україна” здійснюється через імміграцію українського та еміграцію російського населення, що з розвитком процесу українізації українська мова витіснить російську”⁸²².

Українською мовою видавалося 189 газет, а всього — 280 періодичних видань на окупованій території республіки⁸²³. Вживання російської санкціонувалося в місцевостях, де більшість складало російськомовне населення, або у виключних випадках, коли цього вимагали інтереси пропаганди⁸²⁴.

Протегування українській мові зовсім не означало, що нацисти співчувають “українській справі”, це була прагматична лінія, спрямована на нейтралізацію та подолання комуністичних впливів, носієм яких вважалася й російська мова. Прагнучи виграти боротьбу за свідомість населення окупованих територій у сталінської пропагандистської машини, відомства Ріббентропа і Розенберга експлуатували саме українську мову.

Тим часом розв’язаний гітлерівцями терор проти самостійницьких сил підштовхнув націоналістів до вироблення нової платформи у ставленні до окупантів. На I конференції ОУН (СД)*, яка відбулася у Львові в кінці вересня — на початку жовтня 1941 р., було вирішено поєднувати легальні й підпільні форми діяльності, але відкрито не конфронтувати з німцями. Сподіваючись на перемогу Німеччини над СРСР, бандерівське керівництво готувало організацію до тривалого політичного протистояння з Берліном у питанні про українську державність. У той момент навіть бандерівське крило все ще не до кінця усвідомлювало ту обставину, що у Гітлера існує власне, цілком сфор-

моване уявлення про майбутнє України. Тому А. Кентій ставить під сумнів твердження П. Мірчука про те, що вже восени 1941 р. провід ОУН(Б) розглядав питання про “підготовку до активної боротьби з німецьким окупантом” і протидію новим “намаганням большевизації українських теренів Москвою”⁸²⁵. В якості аргументів наводяться документи, які засвідчують обережність наступних кроків керівництва ОУН(Б), спроби уникнути зайвих конфліктів та жертв. Розраховуючи на власні сили, бандерівці водночас проголошували своїми союзниками всі народи, які ведуть боротьбу проти Москви⁸²⁶.

Представники інших течій українського табору також відреагували на посилення репресивної політики нацистів. У кінці грудня 1941 р. оприлюднено “Слово Андрія Мельника, вождя українських націоналістів, з нагоди Нового Року”, в якому зазначалося: “Під ударами німецької збройної сили та під натиском поневолених народів валиться московська імперія. У німецьких вояках бачимо ми тих, що під проводом Адольфа Гітлера прогнали більшовиків з України; їм ми зобов’язані свідомо й організовано помагати в хрестовому поході проти Москви, незважаючи ні на які труднощі”⁸²⁷.

Попри всі перестороги, висловлені з приводу деяких кроків окупаційної адміністрації в Україні, автори листа, адресованого А. Гітлеру у січні 1942 р. (А. Лівіцький, М. Величківський, М. Омелянович-Павленко, А. Шептицький, А. Мельник), традиційно запевняли про готовність продовжувати спільну боротьбу проти “нового ладу” — більшовизму⁸²⁸.

У ще обережнішій формі заявив про свою позицію П. Скоропадський. У лютому 1942 р. у виступі перед однопумцями він високо оцінив роль німецької армії у звільненні значної частини українських земель від більшовицького засилля, а також засудив тих, хто закликав до співпраці з радянською системою для протидії Німеччині чи прагнув організувати спротив її збройним силам.

Серед тих, хто швидко перейшов до опозиції займанцям, перебував Т. Бульба-Боровець, але й він головною перешкодою на шляху до відродження української державності вважав червоних партизанів, радянських диверсантів, яких Москва надсилала в німецьке засилля для нищення “націонал-свідомого українського елементу”⁸²⁹.

Пі конференція ОУН(СД), що відбулася у квітні 1942 р., прийняла рішення, в яких враховано “близьку можливість збройної боротьби за українську державність у слушний час (розбиття Москви, загальне виснаження, зовнішнє і внутрішнє потрясіння Німеччини)”. Повторюючи тезу про те, що вирішальним є “фронт боротьби з московським імперіалізмом, під якою маскою він би не виступав (білогвардійщина, більшовизм, слов’янофільство тощо)”, у постановках конференції також підкреслювалося, що “на осередніх та східних

українських землях критику національної політики слід поєднати з боротьбою проти московсько-більшовицьких впливів, проти пропаганди партизанщини, санкціонованої московським імперіалізмом”. У документах II конференції йдеться вже про необхідність протидії двом “окупантам-загарбникам та імперіалізмам” — радянському й німецькому, хоча стосовно останнього йшлося тоді лише про “критику”⁸³⁰. Втім, уже з цього почала формуватися стратегія опори на власні сили і “двофронтової боротьби”. Оцінку російського національного фактору відбиває пункт XXV “Політичних постанов”: “Ставлення до москалів. Ми поборюємо політичний і культурний актив і всі форми політичного й культурного москвофільства, як зняряддя московського імперіалізму, нейтралізуючи пасивну московську масу”⁸³¹.

Остаточно курс на активний збройний захист українського народу від імперіалістичної політики Німеччини і Радянського Союзу схвалила III конференція ОУН (СД), яка відбулася в лютому 1943 р. З’ясовуючи плани гітлерівського й сталінського режимів щодо України, учасники конференції сформулювали контрзаходи: “а) відірвати від впливів Москви ті елементи українського народу, які шукають охорони під загрозою з боку німецького імперіалізму в Москві; б) демаскувати московський більшовизм, що свої імперіалістичні заміри і далі поневолити Україну прикриває лозунгами оборони українського народу і других поневолених народів перед німецьким окупантом; в) здобути для українського народу і для його національно-визвольної боротьби незалежну позицію на зовнішньополітичному відтинку”⁸³².

На початковій фазі німецько-радянської війни ОУН здійснювала проти сталінського режиму в основному пропагандистські акції (у збройні сутички з ар’єргардами відступаючих червоноармійських підрозділів вступали тільки бульбівці, про що вже згадувалося). Однак на зайнятій гітлерівцями території існувала все більш зростаюча присутність радянських партизанів, які фактично були політичними репрезентантами сталінського режиму. Остання обставина (на відміну від збройних відділів ОУН, а також УПА), згідно з існуючим в той час міжнародним правом, надавала діям червоних “народних месників” легітимного статусу, що підпадав під регулювання чинними міжнародними угодами. Втім, нацисти і тих і інших називали “бандитами”, чим переводили їх у кримінальне правове поле, й вдавалися до відповідних каральних акцій.

Сприймаючи радянських партизанів як представників Кремля, націоналісти намагалися в будь-який спосіб нейтралізувати їх вплив на місцевий люд. Рівень протистояння обумовлювався зростанням потенціалу збройних формувань самостійницьких сил, з одного боку, і радянських партизанів — з іншого, хоча в стосунках між ними виявлялися й інші тенденції.

Оунівці ревно стежили за всіма спробами пасивного чи активно-го спротиву окупантам, бажаючи уникнути відплатних акцій. Тому їх турбувало посилення руху Опору, який набував комуністичного забарвлення й антифашистського спрямування. Вже навесні 1942 р. в документах ОУН(Б) знаходимо інформацію про комуністичне підпілля й партизанку. Націоналісти пов'язували успіх більшовицької пропаганди з жорсткою політикою нацистів, які підштовхували місцеве населення до організованих виступів. Та в цілому об'єктивна картина, що поставала з інформаційних джерел ОУН(СД), обрамлювалася тенденційними політичними висновками. Для прикладу, в “Суспільно-політичному огляді життя на українських землях” крайового проводу ОУН на ПЗУЗ за квітень—травень 1942 р. стверджується: “У відповідь на дрібні виступи більшовицьких диверсантів, що, до речі, не наносять німцям майже жодної шкоди, кинулися німці проти невинних ні в чому безборонних українських сіл і з тваринною жорстокістю вимордовують населення, палять майно... Тут маємо справу з мовчазною, але свідомою співпрацею обох ворогів України”⁸³³. В одній з націоналістичних листівок (літо 1942 р.) містився заклик “не виконувати вимог Москви щодо створення банд (партизанів), оскільки це призведе до тяжких втрат, які будуть вигідні тільки Москві”⁸³⁴. З цих та інших документів ці зауваження перекочували до праць апологетів та істориків ОУН в українській діаспорі. Аби уникнути обширних коментарів, зазначимо лише одне: відплатні акції окупанти кидали на цивільний люд і після збройних виступів ОУН та УПА. Співставлення ж доцільності руху Опору, його призначення, завдань результатів з наслідками контрзаходів окупаційної адміністрації та військ коректне з моральної, але не з суто військової точки зору. Тому взаємні звинувачення радянського і націоналістичного підпілля слід розглядати в ідеологічній площині.

Принципову можливість питання про взаємини з радянським рухом Опору засвідчує постійна увага до них з боку керівництва ОУН. У червні 1942 р. з'являється листівка ОУН(СД) “Партизанщина і наше ставлення до неї”, а в жовтні — ще одна листівка під аналогічною назвою — “Партизанка і наше ставлення до неї”. Констатуючи, що радянське підпілля діє від літа 1941 р., автори летючок окреслюють значні масштаби його поширення на ЗУЗ. Матеріали листівок, незважаючи на їх пропагандистський жанр, нерідко слугували своєрідним керівництвом до дії. В даному випадку йшлося про “активно вороже” ставлення ОУН до комуністичного руху Опору, а радянські партизани вважалися “агентами Сталіна й Сікорського”. Отже, в ідеологічному сенсі поборювання червоної партизанки обумовлювалося необхідністю протидії “імперіалістичній політиці Москви”. У військово-стратегічному плані провід ОУН(СД) обстоював необхідність тривалої підготовки до загального всеукраїнського зриву,

оскільки вважалося, що “не партизанка сотень чи навіть тисяч, а національно-визвольна революція мільйонів може гарантувати успіх”⁸³⁵.

Закликаючи до нагромадження сил та очікування “свого часу”, оунівські зверхники втрачали ініціативу, не встигали за розвитком подій, ставили себе в не вигідне становище порівняно з “червоними народними месниками”. Позиція проводу обох ОУН не відповідала інтересам широких верств населення, які потерпали під гнітом наїзників. Трагічні реалії підштовхували до практичних дій спротиву нищівним заходам окупантів. Першими вдалися до збройних сутичок з гітлерівцями загопи під командуванням отамана Т. Бульби-Боровця. Пізніше (восени 1942 р.) без санкції керівництва почалися спонтанні антинімецькі виступи військових відділів бандерівської і мельниківської ОУН. При цьому всі ці формування, а надалі й УПА, діяли здебільшого партизанськими методами, єдино можливими і найбільш ефективними за тих обставин.

У літературі та спогадах учасників переважно наводяться факти, які ілюструють непримиренність сторін. Цим відзначаються як радянські документи, так і матеріали та публікації представників українського зарубіжжя. Водночас якось в тіні залишається та обставина, що військові формування самостійників не лише конфронтували, але й намагалися знайти компромісні рішення чи дотримуватися нейтралітету.

У вересні 1942 р. відбувалися переговори між Т. Бульбою-Борвцем та полковником А. Лукіним з партизанської групи Д. Медведєва⁸³⁶. Плідних результатів вони не принесли, однак сам факт подібних контактів засвідчив прагнення “розійтися миром” в той момент, коли німецькі чинники, перебуваючи під манією перемог на Східному фронті, провадили безоглядну, брутальну окупаційну політику в Україні.

Нацистські спецслужби ретельно відстежували тенденції в розвитку націоналістичного й комуністичного резистансу, фіксували найменші повороти й нюанси в поведінці. У повідомленні поліції безпеки й СД від 23 жовтня 1942 р. констатувалося, що бандерівці стосовно “більшовицьких банд дотримуються доброзичливого нейтралітету”, в той же час займаючи “різку позицію проти Німеччини”. Органи СД привертали увагу рейхскомісара України Е. Коха до того, що націоналісти розчаровані німецькою політикою і виявляють схильність “до зближення з бандами більшовицького походження”⁸³⁷. Звісно, в дійсності не було ніякого “зближення” на ідеологічній чи організаційній основі — надто вже різними, коли не полярними, були завдання і мета самостійницьких і військових підрозділів і радянських партизанів. Однак з тактичних міркувань і в 1942, і в 1943 рр. зафіксовано чимало випадків “невтручання” й “нейтралітету” сторін, узгодженого розмежування зон дій. З наближенням Червоної армії ситуація

змінилася. Правобережна й особливо Західна Україна стали театром гострих зіткнень між УПА, радянськими і польськими партизанськими формуваннями, оскільки жодних ілюзій щодо ставлення Кремля до форми української державності самостійницькі сили не мали.

Сказане не слід сприймати як ідеологізацію взаємин націоналістичного й радянського підпілля. Вони набували різних форм і виявів, відзначалися суперечливим переплетінням ідеологічних, морально-психологічних і навіть соціально-побутових факторів. Так, українська допоміжна поліція, що на західноукраїнських теренах в більшості населених пунктів перебувала під контролем ОУН, з перших місяців війни залучалася до протипартизанських операцій, виявлення партійно-радянського й комсомольського активу, підпільників, диверсійно-розвідувальних та організаторських груп, надісланих з радянської території на окуповані нацистами землі. У пропагандистських та інструктивних матеріалах ОУН(СД) зустрічаємо вказівки службовцям шуцманшафту ставитись до чужонаціонального елемента, “як до свого населення”, поборюючи при цьому “імперіалістичні тенденції москалів та поляків і носіїв цієї ідеї”⁸³⁸.

У кінці 1943 р., коли справа йшла до безпосереднього зіткнення українського визвольного руху з велетенською державною машиною Радянського Союзу, провід ОУН(Б) у документі “До внутрішнього положення” ще раз окреслив ставлення до радянських партизанів. Шкідливість червоної партизанки пояснювалася тим, що вона: “1. Провокує німців до виступів проти українського народу. 2) Нищить свідомий український елемент. 3) Є самотнім чинником, що веде комуністичну роботу на українських землях й через це вводить дезорієнтацію серед частин населення (промосковська орієнтація). 4) Своїми діями старається паралізувати визвольний рух українського народу. 5) Є передовим загonom московського імперіалізму і тим самим є ворогом визвольної боротьби поневолених народів...”⁸³⁹.

В архівних документах, мемуарній і науковій літературі зафіксовано чимало фактів зіткнень червоних партизанів з учасниками самостійницького руху. Весною 1943 р. в одному з таких боїв партизани з'єднання під командуванням О. Сабурова вбили 233 козаків-бульбівців⁸⁴⁰.

Та все ж радянське керівництво більш непокоїли дії УПА і збройних відділів ОУН(Б). Поряд з розвідувальними завданнями командири партизанських з'єднань мали виявляти керівників націоналістичного підпілля і знищувати їх. У відповідь повстанці робили наскоки, засідки на партизанські групи і цілі загоони. Влітку 1943 р. в Сурезьких лісах відділи УПА розбили з'єднання Михайлова⁸⁴¹. Протягом червня—серпня у бої з радянськими партизанами вступали підрозділи ВО “Заграва” і ВО “Тютюнник”, що рейдували Житомирщиною⁸⁴². Значних втрат у зіткненні з партизанами П. Вершигори на Володимирщині

зазнав загін УПА “Січ”⁸⁴³. Житомирська партизанська дивізія ім. Щорса лише з 1 січня до 10 березня 1944 р. мала на рахунок 26 боїв та сутичок з українськими повстанцями⁸⁴⁴.

Наприкінці 1943 р. спільними зусиллями партизанських з’єднань під командуванням О. Федорова, В. Бегми, Таратути та Іванова було проведено операцію проти відділів УПА, які були розбиті і втратили 327 осіб⁸⁴⁵.

Одним із засобів взаємного пропагандистського впливу стали листівки. Радянський ідеологічний апарат закидав матеріали, в яких націоналістам пропонувалося скласти зброю і прийти з повинною в радянські органи власті. Оунівські та упівські летючки пояснювали червоным партизанам мету своєї боротьби і закликали приєднатися до них. У летючках схвалювалася антинімецька діяльність “народних месників” і роз’яснювалася необхідність боротьби проти сталінської тиранії. Здебільшого вони закінчувалися гаслами на кшталт “Смерть Берлінським і Московським імперіалістам!”⁸⁴⁶

Німецько-радянська війна, що затягнулася на роки, принципова відмова Берліна підтримати державницькі домагання українського самостійницького табору змусила теоретиків ОУН переглянути окремі положення доктрини і політичної тактики й стратегії. Значною мірою це торкалося українсько-російських стосунків.

Усвідомлюючи безперспективність і непопулярність гасла “Україна для українців”, ідеологи ОУН еволюціонують в бік “спільної боротьби всіх уярмлених більшовицькою імперією народів” проти “сталінської тиранії”. Згодом серед них знаходиться місце й російському народові. Якщо протягом 1941—1942 рр. це питання перебувало здебільшого в пропагандистській, декларативній площині, то в 1943 р. набуло практичного значення. В процесі підготовки III конференції ОУН дебатовалася лінія щодо національних меншин в Україні. На одному з засідань Революційного проводу ОУН (ймовірно, воно відбулося на початку 1943 р.) було підготовлено “Чернетку постанови про відношення ОУН до російського народу й національних меншостей на Україні та до народів Східної Азії”. Появу численних національних меншин на українських землях (а головне — російської) автори документа пов’язують з плановою колонізаційною політикою Москви. При цьому “московський імперіалізм намагався використати [їх] як власні агентурні сили у його боротьбі проти українського народу”. Застерігаючи представників нацменшин, і в тому числі росіян, від “вислужування” перед Москвою, постанова містила заклик стати до спільної боротьби за Українську самостійну соборну державу. Лише УССД “забезпечить національну і суспільно-економічну свободу всіх своїх жителів”. Підставами для міжнаціональної консолідації вважалася нищівна політика німецьких окупантів та 25-річне

засилля над обома народами “московського імперіалізму і воєнщини”. Майбутні повоєнні взаємини російського й українського народів передбачалося будувати на паритетних засадах, “як рівний з рівним на площині визнання обома народами взаємних прав на власні держави”, а також з врахуванням “взаємних національно-державних інтересів”. Оскільки основний тягар війни й випробування, викликані нею, випало нести цим двом народам, вони мали спільно стати на боротьбу проти гітлерівського та більшовицького режимів і “білогвардійського мілітаризму”⁸⁴⁷. Під останнім, очевидно, розумілась та частина російської еміграції, яка прагнула скористатися воєнною ситуацією для відродження “єдиної та неподільної Росії”.

Попри всю декларативність і загальний характер даного документа, він став своєрідною першою схемою, за якою мали конструюватися українсько-російські стосунки на перспективу. Гарантія прав російської меншини в Україні пов’язувалася з правом українців на суверенну державу та її рівноправний статус у взаєминах з Росією.

У керівному середовищі ОУН проблема українсько-російських відносин дебатовалася досить інтенсивно. Теоретичне обґрунтування нових підходів знаходимо в молодих представників поміркованого крила ОУН(Б) Й. Позичанюка та О. Дякова.

Спеціально для обговорення в керівних колах спеціалістів Й. Позичанюк* написав статтю “Тактика щодо російського народу”**. Зазначаючи, що “правильна і спритна” політика стосовно російського народу є одним з головних завдань, автор наголошує, що вона має базуватися на такій засаді: російський народ мусить відіграти свою історичну роль у розвалі більшовицької імперії. Альтернатива для ОУН формулюється риторично: “Чи ми й далі йдемо по вузькій лінії розпалювання національного українсько-російського і українсько-польського антагонізму..., чи ставимо питання ... у площині орієнтації й підтримування революції соціально-політичної і національної в цілім СРСР, насамперед в Росії, базуючись на всіх існуючих передумовах до того”. Щоб досягти результату, Й. Позичанюк пропонує мобілізувати проти сталінського режиму найширші, в першу чергу російські маси, використовуючи розбіжності й прорахунки більшовиків та їх методи. Від оунівців не залишився непомітним перехід Кремля до експлуатації російських національних символів, що оцінювалося як прояв “слабости та ідеологічно-політичного банкрутства в масах, і насамперед в російських”. Цій тактиці пропонувалося протиставити не “зоологічний” націоналізм, за який вони (більшовики. — *Авт.*) привчили маси ненавидіти нас, і не інтернаціоналізм, що його маси ненавидять після всієї більшовицької практики, а поступову ідею національної співпраці, миру й єдності на принципі волі, незалежності та дружби народів, як рівний з рівним.

Своєрідна програма з російського питання у Й. Позичанюка має наступний вигляд: “1. Ми сьогодні боремося не з “одвічним північним ворогом”, “москалями”, “лапотниками” тощо (весь цей дешевий патріотичний мотлох треба вже рішуче викинути з ужитку в пропаганді й узагалі з політичної термінології, познімавши всі акценти з власного войовничого націоналізму...). Ми боремося не з російським народом, а з більшовизмом. Ми хочемо завалити не Росію як символ російського патріотизму, не Москву (нагадуючи москалям усі історичні кривди — знайшли для того час! — а особливо більшовицькі кривди, перекладаючи відповідальність на весь російський народ) і не московську російську культуру, але тотальний більшовицький режим, більшовицьку (антинародну й антиросійську) культуру, червоний Кремль як організатора й керівника грандіозної тотальної імперіалістичної машини, в поваленні якої ми зацікавлені”.

2. Оскільки сталінський режим, використовуючи гасла інтернаціоналізму, шукав підтримки в широких різнонаціональних масах, автор статті рекомендував вести боротьбу “не в вузьких суто українських націоналістичних рамках, а в імені єдиного народного фронту України і єдиного фронту поневолених народів”. Висуваючи гасла соціальної, політичної і національної революції, ОУН має боротися за “конкретну українську незалежну державу... і за російську, і за демократичні держави інших, старого і нового, народів СРСР. Гасло “воля народам, воля людині” мусить стосуватися і росіян. На цім мусить стояти спеціальний акцент...”

3. Розглядаючи тезу про зовнішні чинники в боротьбі з більшовизмом, Й. Позичанюк заперечує його вирішальну роль. Місію розвалу комуністичної імперії, на його думку, має здійснити сам російський народ так само, як він зробив це з Російською імперією Романових.

4. Тактичне завдання і запоруку успіху ОУН автор вбачав у спільному виступі українців з росіянами проти тиранії. При цьому самі росіяни розберуться, як після деструкції імперії будувати власну національну державу. “Зло, загроза нашому існуванню, сила нашого “північного ворога” сьогодні криється в більшовизмі, в його державно-політичному апараті, а не в російському народі. В ідеології більшовизму, в організації, в апараті управління й поневолення — ось тут корінь нашого лиха, бо той більшовизм піддержують не тільки росіяни, а й мільйони українців (учора з ідейности, нині з інертности, не маючи чогось ліпшого й вірогіднішого), а не в російському народі... В російському народі криються поважні й вирішальні передумови до розвалу того більшовизму”⁸⁴⁸.

Концептуальні підходи Й. Позичанюка поділяв інший молодий публіцист — О. Дяків (“Горновий”). За словами П. Потічного, на від-

міну від Й. Позичанюка, який писав свою статтю перш за все з метою привернення уваги націоналістичного підпілля до проблеми стратегії і тактики в політиці стосовно росіян, праця О. Дякова призначалася саме для росіян чи для тих українців, які під впливом комуністичної пропаганди не до кінця розуміли цілі українського визвольного руху⁸⁴⁹. У брошурі “Наше ставлення до російського народу” він детально викладає власні погляди на дану проблему, відразу розділяючи її на два аспекти: 1) ставлення до російських народних мас і 2) ставлення до російських імперіалістів. Якщо у довоєнній націоналістичній літературі обґрунтовувалася правомірність “українського імперіалізму”, то для Дякова “поняття шовінізму, а тим більше імперіалізму — чуже й осоружне”. Справжній мир і світовий порядок здатна забезпечити лише система співіснування вільних національних держав, обмежених етнографічними кордонами.

Відокремлення України від Росії росіянам не слід сприймати як ворожий акт. Оскільки, по-перше, суверенним правом кожного народу (а в СРСР ще й гарантоване Конституцією) є право на створення незалежної держави, а по-друге, це не вдарить по економічних інтересах російського народу. А звільнення від диктату й експлуатації “кляси більшовицьких вельмож” є нагальною необхідністю і єдиною умовою продуктивного соціально-економічного розвитку українського і російського народів: “Російські землі настільки багаті, а російський народ настільки працьовитий, що може сам себе забезпечити”. Відокремлення України диктується не бажанням залишити її базою сировини та ринком збуту для російської промисловості, джерелом забезпечення кремлівської плутократії.

Принципово важливою видається теза про те, що одночасно з боротьбою за вихід України зі складу СРСР націоналісти прагнуть “якнайтіснішої співпраці в політичній, економічній і культурній галузях” зі своїм безпосереднім сусідом, з яким їх єднає багато спільних інтересів. Така співпраця має базуватися на справжній дружбі, на рівноправності, а не нав’язуванні месіянської ролі “старшого брата”, “найвидатнішої нації”. Тому український визвольний рух послідовно виступає “проти расистської пропаганди вищости російського народу, бо вона веде до розпалювання російського шовінізму в масах і тим самим створює труднощі для справжньої співпраці між українським і російським народами. Вона-бо полегшує більшовицьким імперіалістам використовувати російські працюючі маси у своїх антинародних цілях”.

Носієм російського імперіалізму О. Дяків вважає комуністичну партію, що оформилася “в окрему експлуататорську клясу — більшовицьких вельмож”. “Цей клас немає нічого спільного з соціалізмом і комунізмом і використовує їх для прикриття свого розбійницького імперіалізму та як засіб для розбудови своїх агентур по всіх країнах

світу. Водночас він визискує й експлуатує російський народ, поступово перетворивши його на знаряддя своєї політики. Це згубно вплинуло на корінний народ Росії, який віками привчався і сьогодні далі привчається гнобити інші народи ... здеморалізувався, як ніколи досі, своїми імперіялістичними кліками". О. Дяків вбачає у цьому історичну драму сусіднього народу. Не маючи демократичних традицій, позбавлений на протязі віків права брати участь в управлінні країною та вирішенні власної долі, російський народ "не має смаку волі людини і громадянських прав і, як писав О. Герцен, "равно не имеет ни пристрастия к равенству, ни емкости в свободе. Это так и ведет от аракчевского императорства к императорству пугачевскому"».

Відділяючи російський народ від радянської тоталітарної системи, О. Дяків разом з тим наголошує, що український самостійницький рух спрямовується і проти тих росіян, які є свідомим чи несвідомим знаряддям в руках кремлівських колонізаторів. Він вважає імперіалістом росіянина, який "виступає проти перебудови СРСР на незалежні держави всіх народів; відмовляє українському народові у праві побудувати самостійну державу; заперечує колоніальний характер теперішньої УРСР; виступає проти революційно визвольної боротьби українського народу: стріляє в українських повстанців, революціонерів, лає їх бандитами, знущається над українським населенням, тероризує його, мордує за його участь у визвольній боротьбі..., хто схвалює та як-небудь підтримує більшовицьку колоніально-експлуаторську політику в Україні; хто грабує багатства України; хто використовує працю українських працюючих мас; хто іде в Україну, щоб ... зайняти коштом українців кращі посади; хто поводить в Україні по-колонізаторськи, як "старший брат"; хто ставиться до українського народу як до завойованого, підбитого..., хто заступає погляд русифікаторської політики в Україні, погоджується з теперішнім расистсько-шовіністичним курсом більшовицької політики, хто поділяє погляди на неповноцінність українського народу та намагається прищеплювати почуття неповноцінності українським народним масам"⁸⁵⁰.

Таким чином, у теоретичних напрацюваннях ідеологів ОУН нового покоління досить рельєфно кристалізується політична лінія щодо інших народів і насамперед російського. Вони лягли в основу програмних документів ОУН у 1943—1945 рр.

Рубіжними в переході організації на загальнодемократичні засади стали рішення III Надзвичайного великого збору ОУН (21—25 серпня 1943 р.). Таку еволюцію засвідчують відмова від винятковості української нації, проголошення рівності всіх громадян України незалежно від їх національної приналежності, забезпечення громадянських і культурних прав національних меншин, всебічна підтримка прагнень кожного народу жити у власній, національній державі, за-

клик до творення єдиного фронту поневолених тоталітаризмом народів. Не вдаючись у детальну характеристику ухвал збору, звернемо увагу лише на ту їх частину, яка безпосередньо стосується українсько-російських взаємин. У програмі заявлено, що “ОУН бореться не проти російського народу, а за визволення України від гніту російсько-більшовицьких загарбників. ОУН заступає погляд, що російська держава повинна покриватися з етнографічними кордонами російського народу та ні в якому випадку не виходити поза ці межі. З російським народом, який матиме свою національну державу на своїй етнографічній території, який не виступатиме проти національно-визвольних прагнень українського народу; з російським народом, який не відстоює імперіялізму, а бореться за знищення своїх імперіялістичних клік, — з таким російським народом ми прагнемо якнайтісніше співпрацювати і сьогодні, і в майбутньому”⁸⁵¹.

Дана теза стала імперативою в ідеологічно-пропагандистських акціях ОУН на східному векторі. Події першого півріччя 1943 р. переконали націоналістів у тому, що вермахт втратив не лише ініціативу, але й будь-які перспективи у протистоянні з Червоною армією. У відповідності з цим вибудовувалася стратегія ОУН. Схваливши нову тактику “до зброї всіх форм”, Ш НВЗ ОУН у своїх постановках зафіксував таку лінію: “Окупацію більшовиками українських земель приймаємо активною боротьбою у всіх тих формах, що ведуть до розвалу державного апарату московського імперіялізму та сприяють зростанню організованих сил українського народу в його боротьбі за Українську самостійну державу”. Висловлюючи переконання у “неминучості мілітарної поразки” Ш рейху, делегати Великого збору сходилися в тому, що, незважаючи на величезні втрати, Радянський Союз зробить все, аби знову заволодіти Україною⁸⁵². Це передбачення цілком справдилося у 1944—1945 рр.

Головною силою, яка вступала у двобій з більшовицькою системою, стала Українська повстанська армія. У листівці “За що бореться Українська Повстанська Армія” (серпень 1943 р.) заявлено, що головною метою УПА є відродження Української самостійної соборної держави. “Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних, самостійних державах — це єдиний лад, який дасть справедливу розв’язку національного і соціального питання в цілому світі.

... УПА проти того, щоб один народ, здійснюючи імперіялістичні цілі, “визволяв”, “брав під охорону”, “під опіку”, інші народи, бо за цими лукавими словами криється огидний зміст — поневолення, насильство, грабунок. Тому УПА бореться проти російсько-більшовицьких і німецьких загарбників, поки не очистить Україну від усіх “опікунів” і “визволителів”. У документі декларовано “право націо-

нальних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру”, а також “рівність усіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов’язках”⁸⁵³.

Під своєрідним кутом зору українсько-російські взаємини простежуються у так званій “акції Власова”. Прагнучи консолідувати під егідою російських колаборантських інституцій всі антибільшовицькі сили, нацисти підштовхували А. Власова до активних контактів з представниками українського самостійницького руху. Однак всі ці спроби виявилися безрезультатними. Закордонне представництво Української головної визвольної ради (УГВР) засудило всю східну політику Берліна і намагання А. Власова об’єднати під егідою Комітету визволення народів Росії (КВНР) національно-визвольні рухи на території Радянського Союзу як імперіалістичні. Керівництво КВНР виявило особливу зацікавленість позицією української еміграційної політики, оскільки представництва інших народів — білорусів, грузинів, татарів, туркестанців, північнокавказьких народів — заявили, що вони діятимуть у відповідності з лінією, яку оберуть українці. Та вже під час перших консультацій А. Власова, Г. Жиленкова й В. Малишкіна з С. Бандерою останній зайняв принципову позицію: “З москалями працювати не будемо”⁸⁵⁴.

Платформу КВНР підтримали так звані українські федералісти Ф. Богатирчук, Василяк, К. Штепа, Ю. Музиченко, які підписали “Празький маніфест” під час організаційних зборів КВНР у Празі 14 листопада 1944 р. Ідеї КВНР підтримала Національна революційна партія, яку утворила невелика група москвофільськи налаштованих українців. Фаталістична віра в месіанство Росії виявлялася у висунутих нею гаслах: “Хай живе всеросійська національна революція! Якщо загинемо ми — буде жити Росія! Якщо загине Росія — загинемо ми всі!”⁸⁵⁵.

Та основна маса української політичної еміграції не поділяла планів й ідеологій власівського руху. Після того, як в Україну повернулася радянська влада, було зроблено крок до консолідації національно-патріотичних сил за її межами. Однак через жорстку позицію керівництва УГВР не вдалося здійснити проект її злиття з Всеукраїнською Національною Радою⁸⁵⁶.

Натомість ідея створення Українського Національного Комітету викликала зацікавленість представників різних політичних сил (не в останню чергу ще й внаслідок активізації власівського руху). 15 листопада 1944 р. в Берліні під час наради, в якій брали участь С. Бандера, В. Кубійович, А. Ливицький, А. Мельник, П. Скоропадський і Я. Стецько, такий Комітет було сформовано. Очолив його А. Мельник. Уявлення про політичну платформу УНК дають вимоги, відразу висунуті ним перед німецькими чинниками: “1. Негайне визнання повної самостійності України. 2. Клопотання про визнання України сателітом

Німеччини. 3. Допомога у створенні української армії під одноцільним українським командуванням. 4. Негайне визволення з тюрем і таборів усіх в'язнів-українців, а також право повернення на Україну оstarбайтерам. 5. Не нав'язування УНК з акцією генерала А. Власова”⁸⁵⁷.

Та навіть після цього власовці намагалися переконати і німців, і міжнародну громадськість у тому, що інтереси українських самостійників співпадають з планами КВНР. У січні 1945 р. у Веймарі відбувся Міжнародний конгрес сприяння Німеччині, на якому було 130 делегатів. Вони представляли 25 націй (здебільшого з держав-сателітів, союзників Німеччини та нейтральних країн). Українці офіційного запрошення не отримали, але їх представники перебували серед делегатів. Після доповіді “Крах більшовицької ідеології” генерал Малишкін отримав запитання від шведського репортера: “Чи українські партизани, що борються тепер в Україні, зв’язані з власовським рухом?” Малишкін відповів: “Так, це є відрух російського визвольного руху”. Тоді піднявся представник українців і німецькою мовою заявив: “Українці борються за Українську Самостійну Соборну Державу і з власовським рухом нічого спільного не мають”⁸⁵⁸. Командування УПА заявило, що коли Російська визвольна армія вступить на українські землі, то українці боротимуться з нею так само, як боролися з більшовиками⁸⁵⁹.

Принципова позиція УГВР відмежовувала всіх, хто боровся за незалежність України, від збанкрутілого політичного курсу III рейху і маріонеткових “міжнаціональних” структур, які мали взяти на свої плечі боротьбу за відродження небільшовицької Росії.

Та обставина, що УПА формувалася в той час, коли ідейно-програмові засади ОУН еволюціонували в бік демократизації, позначалася і на її діяльності. Командування УПА з самого початку всіляко поборювало ксенофобію й упередженість щодо інших народів. У складі УПА було сформовано відділи з кримських татар, вірменів, грузинів, азербайджанців, представників північнокавказьких народів, узбеків. Пліч-о-пліч з українцями воювали росіяни, білоруси, євреї. Як правило, це були колишні військовослужбовці Червоної армії, що потрапили в оточення чи полон, пережили табори, служили в допоміжних та охоронних підрозділах у складі вермахту й “Люфтваффе”, а при нагоді перейшли на бік повстанців. Бойове братство скріплювалося кров’ю у сутичках з ворогом. Так, у серпні 1943 р. відділ УПА у складі росіян, грузинів та узбеків понад р. Іквою у Млинівському районі знищив німецький каральний загін з 60 осіб⁸⁶⁰.

Міжнаціональні стосунки в УПА водночас не слід й ідеалізувати. Українські повстанці, особливо вихідці з західного регіону, інколи ставилися зверхньо не лише до кавказьких і середньоазіатських воєнків, але й до своїх земляків з центральних та східних теренів. За ін-

формацією одного з повстанських польових командирів “Хмурого”, упередження набувало форми “протисоборницького ставлення до українців із СУЗ”⁸⁶¹. У загоні “Січ” “східняки” звернулися зі скаргою до політвиховника з приводу того, що їх побратими з ЗУЗ не довіряють їм, дають гіршу зброю, посилають в найбільш небезпечні місця, карають у тих випадках, коли місцевим воякам дисциплінарні проступки вибачаються. Вихідцям з СУЗ, незважаючи на їх освітній рівень, на військову підготовку практично не дозволялося займатися командні посади. Все це погіршувало мікроклімат у повстанських формуваннях, знижувало морально-вольові й бойові якості “східняків”⁸⁶². Звичайно, тривала русифікація Великої України, ідеологічний вплив більшовиків не міг не позначитися на світогляді уродженців центральних, південних та східних областей, які воювали в УПА. Тому радикалізм та безкомпромісність окремих бійців та командирів зустрічали несприйняття, і викликали конфліктні ситуації, провокували побутові тертя і навіть шпигуноманію.

Міжнаціональні взаємини у повстанських формуваннях були предметом прискіпливої уваги керівництва національно-визвольного руху. Зважаючи на можливість виникнення тертя на етнічному ґрунті, командування УПА різних рівнів приділяло увагу цьому питанню. Так, у наказі по групі УПА “Турів” (Волинь) від 30 жовтня 1943 р. містилася вказівка: “З огляду на те, що в нашій армії існують чужонаціональні відділи, — дбати про добрі дружні взаємовідносини з чужонаціональними стрільцями”⁸⁶³. В “Огляді суспільно-політичних подій на північно-західних українських землях за квітень 1943 р., який підготував провід ОУН (СД) про росіян на Володимирщині й Горохівщині, повідомлялося: “Цих в терені є мала кількість. Місцеві не проявляють жодної ініціативи. Полонені й козаки охоче хочуть іти до УПА”. Через місяць з Горохівщини надійшла інформація наступного змісту: “Москалі до нас відносяться добре, хочуть разом з нами бити німців. Багато з-поміж них є самостійницької думки і не мають зброї, хочуть створити свою московську державу. Тому що вони є на нашій землі і не мають зброї, хочуть з нами співпрацювати”. У звіті коменданта військового району Невмирущого (Ровенська обл.) від 30 вересня 1943 р. зазначалося: “Руських приблизно до 50 осіб, які також переважно проживають у місті Костопіль, їх ставлення до нас не вороже”. А комендант “Лісного” військового району “Залізник”, навпаки, застерігав: “... У москалів спостерігається, що симпатизують червоним”. Командир одного з повстанських підрозділів ВО “Заграва” доповідав 31 серпня 1943 р., що з німецького полону в с. Горбів (Ровенська обл.) прийшло четверо червоноармійців з німецького полону, двоє з них були росіянами, які “ставляться до нас добре”. Траплялися й інші випадки. Про один

з них повідомив комендант військового району № 20 у звіті за 4 вересня 1943 р.: “Дня 22.08.43 р. боївка СБ зробила засідку на кацапів, котрі ходили по селу Кустині і сміялися з українського руху, одного кацапа вбито, а решта втекли...”⁸⁶⁴.

Показово, що в тих випадках, коли йшлося про лояльно налаштованих до повстанців людей, їх називали поважно — “росіяни”, коли ж інформація торкалася прорадянських, антиукраїнських, шовіністичних проявів — тональність змінювалася і вживалося зневажливе “москаль”, “кацапи” та ін.

Та все ж лінія протистояння мала не національне, а політичне забарвлення. “За ворогів українського народу, — наголошувалося в наказі референта СБ ВО “Холодний Яр” 10 вересня 1943 р., — вважаємо всіх комуністів без огляду на їх національність, ... всіх співробітників німецької поліції без огляду на їх національність”⁸⁶⁵.

З наближенням Червоної армії вона стала об’єктом пропагандистських та військових акцій ОУН і УПА. Усвідомлюючи неспівставність сил, ГК і ГВШ* УПА у грудні 1943 р. затвердила “Тактичну інструкцію”, в якій повстанським відділам дозволялося вступати в сутички з німцями, “щоб покарати за злочин” і задля здобуття зброї. Разом з тим заборонялося зводити бої з підрозділами Червоної армії “навіть для здобуття зброї”⁸⁶⁶. Акцент переносився на агітаційну діяльність. Її характер і спрямування визначили “Основні вказівки для пропагандивної роботи революційно-визвольної ОУН в лавах Червоної армії” (1944 р.). Перед пропагандистами ОУН і УПА ставилося завдання викликати у радянських військовослужбовців несприйняття сталінського режиму, партійної верхівки, апарату НКВС і більшовицької адміністрації⁸⁶⁷.

Найбільш дієвим засобом ідеологічного впливу в середовищі червоноармійців стали летючки. В одній з них під назвою “Бойцы и командиры Красной Армии” (січень 1944 р.) йшлося про “геройства доблесних парашутистів”, закинутих НКВС на територію Західної України, наводилися факти спалення сіл, вбивств цивільного населення, грабунків. Летючка закінчувалася гаслами “Геть гітлерівсько-більшовицький розбій і грабунок! Хай живе мир і дружба народів! Хай живуть самостійні держави усіх народів!”⁸⁶⁸. В іншій летючці містилося звернення такого змісту: “Брати-червоноармійці! Українські повстанці вітають Вас як своїх рідних братів по зброї. Ми з вами сини одного народу і однієї землі. Нас з вами однаково вішали і стріляли гестапівці і сталінські кати.

Ми не впали на коліна перед ворогами, а почали з ними криваву боротьбу. Ви на фронті, а ми в тилу знищували німецьких загарбників.

... Українські повстанці, як і увесь український народ, не хочуть німецької каторги і не хочуть більшовицького Сибіру, не хочуть гіт-

лерівської “Нової Європи”, ані сталінської тюрми СРСР. Ми хочемо жити у вільних приязних самостійних країнах без гітлерівської і сталінської терористичної диктатури.

Брати! Не виступайте проти самостійницького руху українського народу! Не стріляйте українських повстанців! Допомагайте їм на кожному кроці в їх священній боротьбі, передавайте їм зброю!

Розпалюйте ідею Національно-Визвольної Революції в СРСР!

Поширюйте сітку підпільних національно-визвольних організацій у війську!

Цілими частинами переходьте на сторону Національних Повстанських армій!”⁸⁶⁹

Керівництво ОУН—УПА надавало значної уваги розкладовій роботі безпосередньо в лавах Червоної армії, яка розглядалася як “особливий вид боротьби”. Пропагандистські зусилля мали поживний ґрунт, адже у з’єднаннях чотирьох Українських фронтів у цей час воювало від 50 до 80 % українців. Лише протягом квітня—травня 1944 р. сюди влився 1 млн 37 тис. призовників 1924, 1925, 1927 р.р.⁸⁷⁰ з Правобережної України. Ця молодь, перебуваючи на окупованій території, була обізнана з гаслами й програмними засадами. ОУН—УПА бачила, як діяли підпільні збройні формування націоналістів, і здебільшого співчувала їм.

В одному з політдонесень начальник політуправління I Українського фронту генерал-майор В. Шатилов повідомляв члену Військкраси того ж фронту М. Хрущову, що спеціально заслані бандерівці активно діяли безпосередньо у військах. “Вони старанно маскували свою підривну роботу, в боях показували себе з позитивного боку, входили в довір’я, інколи здійснювали бойові подвиги, тим самим зменшували пильність командирів. Діяли вони згідно з “Основними вказівками про пропагандистську роботу членів революційно-визвольної ОУН в лавах Червоної армії”. “Цей документ, — відзначав Шатилов, — був захоплений у бандерівців на ділянці 38-ї армії”. Про тактику їх дій у ньому говориться: “Кожен український революціонер* не повинен демонструвати свою зовнішню ворожість до Червоної армії і небажання воювати. Навпаки, потрібно спочатку врости в червоноармійські маси, зблизитися з ними, завоювати довір’я, а потім розгорнути національно-визвольну роботу. Спрямувати її на те, щоб викликати у червоноармійців невдоволення, ненависть до Сталіна, сталінського режиму, апарату НКВС, партійної верхівки. Доводити, що гітлерівська й сталінська влади — однакові. Червоноармієць повинен прийти до висновку, що в СРСР неминуха національно-визвольна революція, яка закінчиться побудовою самостійних держав усіх народів⁸⁷¹. У тому ж політдонесенні наголошувалося, що тактика повстанців, а також порушення наказу командуючого фронтом про обов’язковий термін воєнно-політичної підготовки поповнення з Західної

України, погано поставлена серед них партійна робота, недостатнє вивчення цього контингенту з боку “Смерш” було наслідком того, що з 4 до 25 вересня 1944 р. на бік УПА перейшло 172 червоноармійці.

Незважаючи на те, що значна частина червоноармійців, мобілізованих з західноукраїнського регіону, співчувала визвольному руху, переважаючи більшість бійців та командирів виявили індиферентність, а то й повне несприйняття його ідей. Русифікаційні процеси в діючій армії мали настільки інтенсивний характер, що в поєднанні з ідеологічною обробкою швидко перетворювали призовний контингент якщо не на лояльний, то індиферентний до “української справи” елемент. Одним з головних напрямів діяльності підпільної мережі ОУН та УПА стали заходи, спрямовані на зрив мобілізації до Червоної армії, яка вичерпувала соціальну базу визвольного руху. Якщо враховувати, що до кінця вересня 1944 р. по Львівському військовому округу до радянських збройних сил призвано 525 тис. військовозобов’язаних⁸⁷², то можна уявити темпи скорочення кількості потенційних бійців УПА в західному регіоні України.

На території Тернопільщини упівці в другій половині серпня — на початку вересня 1944 р. провели ряд сільських сходів та мітингів, на яких місцевому населенню заборонялося рекрутуватися до Червоної армії⁸⁷³. Ефективність цих пропагандистських акцій ілюструють такі дані: у Дрогобицькій області в 1944 р. не з’явилися на призовні пункти й ухилялися від мобілізації 33914 осіб української та 14607 осіб польської національності. В окремих селах майже всі військовозобов’язані тікали в ліси. Так, у с. Чернишов всі 42 військовозобов’язаних разом з головою сільради подалися до лісу, а в с. Новосельці зі 102 призовників прийшло на збірний пункт лише двоє⁸⁷⁴.

Вживалися також превентивні дії, коли упівці діяли на випередження і провадили власну мобілізацію. Наприклад, в ніч на 30 серпня 1944 р. повстанці забрали з собою 19 осіб 1928 року народження з с. Лопушне, 27 — з с. Розтоки, 9 — з с. Рославки (Почаївський район Тернопільської області). 114 осіб мобілізовано до УПА з с. Шваківці того ж району. Подібні акції мали місце в Золотопотоцькому, Бережанському та інших районах і областях Західної України⁸⁷⁵.

Повстанські пропагандисти вели активну роботу серед різних категорій населення та військовослужбовців. У “Спецповідомленні” про діяльність українських націоналістів (24 лютого 1944 р.) начальник УШПР, комісар держбезпеки Т. Строкач повідомляв: “Серед військовополонених Червоної армії (росіяни, грузини, осетини і т.п.), що втекли від німців, українські націоналісти ведуть роботу в напрямі об’єднання народів під керівництвом УПА для боротьби проти Радянської влади”. А від О. Сабурова Т. Строкач отримав інформацію, що, згідно з агентурними даними, у лавах повстанців пе-

ребувало 40 % бійців неукраїнської національності (узбеки, грузини, осетини, черкеси, росіяни)⁸⁷⁶.

Намагаючись уникнути великих боїв з регулярними радянськими військами, загони повстанців нападали на мобілізаційні пункти, розвідувальні, зв'язкові групи, інтендантські служби. Інколи вони не уникали і прямих сутичок: у січні 1944 р. на території Ровенської області зафіксовано 154 бої, у яких загинуло 439 червоноармійців⁸⁷⁷.

У лютому 1944 р. диверсійна акція групи під командуванням Енея завершилася смертельним пораненням командувача I Українського фронту генерала М. Ватутіна.

Окремим напрямом бойової діяльності повстанських та оунівських відділів (включаючи СБ) стали акції проти партійно-радянського активу, який уособлював сталінський режим. Жертвою цих нападів ставали не тільки “східняки” та прибулі з Росії функціонери, а й місцеві мешканці, які так чи інакше підтримували радянську владу чи співчували їй.

Водночас керівництво ОУН і командування УПА з початку 1945 р. прагнули перенести центр ваги з бойових операцій на військово-пропагандистські заходи.

Концентровані удари частин НКВС спонукали УПА з осені 1944 р. в основному діяти, так би мовити, “другим номером”. Та поряд з оборонними боями повстанці здійснили наприкінці 1944 р. — на початку 1945 р. ряд наступальних боїв, нападаючи в основному на районні центри (Солотвин, Тлумаш, Жаб'є на Станіславщині, Великий Глибочок на Тернопільщині, Городниця на Житомирщині, Радехів на Львівщині та ін.). Ця тактика мала на меті: а) примусити радянську владу тримати більше сил у цих населених пунктах і тим самим послабити свою присутність у сільській місцевості; б) створити перешкоди на шляху зміцнення місцевої влади і паралізувати її дії проти визвольного руху; в) зривати заготівлю сільгосппродукції та інші заходи на селі⁸⁷⁸.

Протягом зими 1944—1945 рр. відзначилися активністю повстанські загони, що діяли у Станіславській, Тернопільській, Дрогобицькій областях, рейдували по Волині. Крайова команда УПА—Північ ще восени 1944 р. направила в Житомирську та Київську області 17 груп, які отримали завдання залучення й організації нових кадрів “на політичній платформі УПА й ОУН”. Однак пасивність місцевого населення, яке, хоч і співчувало повстанцям, не поспішало братися за зброю, брак харчів, втрати від сутичок з енкаведистами дозволили закріпитися лише 6 групам. Внаслідок цієї акції дійшли висновку, що на “революційний зрив” тут сподіватися не доводиться⁸⁷⁹.

Результативними виявилися диверсійні операції повстанців на шляхах, мостах, залізницях, про що неодноразово повідомлялося у

політінформаціях і доповідних партійно-радянського обласного керівництва у центр.

На це Кремль відповів системою цілеспрямованих військово-політичних заходів, головне місце серед яких займали репресивні.

Весною 1944 р. на територію західних та південно-західних областей України прибули: 1-а стрілецька дивізія НКВС, 15 бригад, 3 піхотні та 1 кавалерійський полки загальною чисельністю понад 26 тис. осіб. Незабаром до широкомасштабних операцій було залучено 1-й танковий батальйон 2-ї мотострілецької дивізії та 5 бронепойздів (7,7 тис. військовослужбовців)⁸⁸⁰.

Війна сталінського режиму проти українського національно-визвольного руху велась руками і російських, і українських солдатів та офіцерів. У тому, що вона велася тотальними методами, спрямованими на фізичне знищення носіїв державницької ідеї, симпатиків та їх родичів, тобто проти більшості населення регіону, переконливо доводять такі факти. Згідно з даними НКВС, з лютого 1944 до 1 січня 1946 р. було проведено 39 773 чекістсько-військові операції, вбито 110 785 “бандитів”, тобто учасників повстанського руху, арештовано 8370 “учасників ОУН”, 15 959 “активних повстанців”, з’явилося з повинною 50 058 “бандитів”⁸⁸¹. Криміналізуючи з допомогою такої термінології самостійницький рух, Сталін намагався розколоти український народ, викликати ефект внутрішнього відторгнення тієї його частини, яка бажала жити в суверенній українській державі, й полегшити процес інтеграції “українського П’ємонту” в СРСР.

Щоб підірвати соціальну базу УПА, радянські спецслужби здійснили масову депортацію “членів родин” оунівців, вояків УНА і УНР-РА. У 1944 р. лише з Галичини примусово було вивезено у східні райони Радянського Союзу 4724 сім’ї (12 762 особи), а в 1945 — ще 7393 родини (17497 осіб). Депортація продовжувалася до 1949 р., і її жертвами стало 50 453 родини (143 141 особа)⁸⁸².

Друга радянська крау, що почалася з вигнанням гітлерівської армії, здійснювалася ще більш брутальними методами, ніж перша. Вигравши війну й отримавши моральну та військово-політичну підтримку західних союзників, Сталін з корінням виривав найменші осередки “сепаратизму”.

Особливої уваги при цьому надавалося ідейно-політичним заходам. 12 січня 1944 р. опубліковано “Звернення керівників УРСР до населення окупованих районів України про боротьбу з українськими націоналістами”, в якому керівники національно-визвольного руху звинувачувалися в тому, що вони допомагали Гітлеру “уярмлювати наш народ, нашу Україну”⁸⁸³. 12 лютого 1944 р. оприлюднено звернення Президії Верховної Ради і РНК УРСР до учасників збройних формувань українських націоналістів, у якому доводилася безперс-

пективність їх зусиль в напрямі відродження національної державності⁸⁸⁴. З вересня 1944 р. по листопад 1945 р. з'явилося ще п'ять подібних документів. Одночасно в західних областях рейдували спеціальні агітаторські групи, проводилися численні збори з населенням, публікувалися матеріали в періодиці антинаціоналістичного характеру. Ця тотальна атака на суспільну свідомість, підкріплена системними каральними заходами, врешті-решт дозволила Москві спочатку взяти ситуацію під контроль, а потім поширити свій вплив на всі куточки краю, де ще довго не вщухала боротьба проти антиукраїнського режиму.

Кремль вдало використовував міжнародну ситуацію, що складалася на його користь. Коли стало зрозумілим, що Німеччина та її союзники програють війну, Сталін впритул зайнявся дипломатичною підготовкою повоєнного європейського устрою, зокрема перекроюванням західних кордонів СРСР. Українській і зарубіжній громадськості ці кроки подавалися як щира турбота про інтереси народу України. Відкидаючи польські претензії на Львів, радянський лідер під час Ялтинської конференції заявив помічнику президента США Д. Бірнсу: “Що скажуть українці, якщо ми приймемо вашу пропозицію? Вони бодай скажуть, що Сталін і Молотов виявилися менш надійними захисниками росіян і українців, аніж Керзон і Клемансо... Тим самим ви доведете нас до ганьби...”⁸⁸⁵.

Інспіруючи звичайними методами рух “знизу” за приєднання Карпатської України до СРСР, радянська дипломатія отримувала додаткові козирі в контактах з чехословацькою стороною, а Сталін знову приміряв личину “батька народів”, у тому числі й українського. Та при цьому у відрежисированому у Москві “лібретто” спробували внести власну “партію” закарпатські русини. Москвофільська громадськість краю в листі до Сталіна 18 листопада 1944 р. писала: “У нас всі знають, що від Карпат до Владивостока і Кремля — все Руська земля ... просимо включити Закарпатську Україну (Карпатську Русь) в склад СРСР у вигляді: Карпато-Руська Радянська Республіка”⁸⁸⁶. Настійливе небажання русинів увійти органічною частиною до складу УРСР не справило на Кремль відчутного враження, і Закарпаття стало частиною Української РСР в кінці листопада 1944 р. Територія краю також стала ареною запеклого протистояння українських повстанців та радянських силових структур.

Український самостійницький рух зрештою програв цю нерівну боротьбу фізично. Але не історично. Самозречення і героїка підпілля, ідеологічні засади національно-визвольного руху, що еволюціонували в бік демократизму і загальнолюдських цінностей, залишили помітний слід у свідомості українського народу. Через 50 років по війні ідея української суверенної державності одержала своє закономірне втілення, але вже у мирний безкровний спосіб.